

Tekmeria

Vol 16 (2021)

(2021-2022)

γεγενῆσθαι. μινύεται οὖν ἀπὸ μετοίκων τέ τινων καὶ ἀκο-
 λούθων περὶ μὲν τῶν Ἑρμῶν οὐδέν, ἄλλων δὲ ἀγαλμάτων
 περικοπαί ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ • ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ τινος ποιεῖται ἐν
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION • INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF GREEK AND ROMAN ANTIQUITY οἰκίαις ἐφ' ἑρβείῳ ἐπιτήριοντο. καὶ
 αὐτὰ ὑπολαμβάνοντες οἱ μάλιστα τῷ Ἀλκιβιάδῃ ἀχθόμενοι
 ἔμποδῶν ὄντι σφίσι μὴ αὐτοῖς τοῦ δήμου βεβαίως προεστάναι,
 καὶ νομισαντες, εἰ αὐτὸν ἐξελάσειαν, πῶτοι ἂν εἶναι, ἐμεγά-
 λυνον καὶ ἐβόων. **Τεκμήρια** ἐπὶ δήμου καταλύσει τὰ τε μυστικά καὶ
 ἢ τῶν Ἑρμῶν περικοπῆ γένοιτο ἐφ' οὐδὲν εἴη αὐτῶν ὅτι οὐ
 μετ' ἐκέλευσεν ἐπράχθη, ἐπιλέγοντες τεκμήρια τὴν ἄλλην αὐτοῦ
 ἐς τὰ ἐπιτηδεύματα οὐ δημοτικὴν παρανομίαν. ὁ δ' ἔν τε
ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΟΥ
KOZMOSY • CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE GREEK
AND ROMAN WORLD • CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DU
MONDE GREC ET ROMAIN • BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE
DER GRIECHISCHEN UND RÖMISCHEN WELT • CONTRIBUTI
PER LA STORIA DEL MONDO GRECO E ROMANO καὶ ἐτοίμος ἦν
 πρὶν ἐκπλεῖν κρῖνον ἀποσπένδοντος ἢ ἤδη
 γὰρ καὶ τὰ τῆς παρρησίας ἀποσπένδοντος, καὶ εἰ μὲν τούτων
 τι εἴργαστο, δίκην δοῦναι, εἰ δ' ἀπολυθείη, ἄρχει. καὶ
 ἐπεμαρτύρητο μὴ ἀπόντος περὶ αὐτοῦ διαβολὸς ἀποδέχεσθαι,
 ἀλλ' ἤδη ἀποκτείνειν, εἰ ἀδ¹⁶ καὶ ὅτι σωφρονέστερον εἴη
 μὴ μετὰ τοιαύτης αἰτίας, πρὶν διαγνωῶσι, πέμπει αὐτὸν ἐπὶ
 τσοσούτῳ στρατεύματι. οἱ δ' ἐχθροὶ δεδιότες τό τε στρατεύμα
 μὴ εὖνον ἐχρη, ἦν ἤδη ἀγωνίζηται, ὅ τε δήμος μὴ μαλα-
 κίζηται θεραπεύων ὅτι δι' ἐκέλευσεν οἱ τ' Ἀργεῖοι ξυνοστράτεον
 καὶ τῶν Μαντινέων τινές, ἀπέτρεπον καὶ ἀπέσπενδον, ἄλλους
 ῥήτορας ἐνιέντες οἱ ἔλεγον νῦν μὲν πλεῖν αὐτὸν καὶ μὴ
 κατασχεῖν τὴν ἀναγωγὴν, ἐλθόντα δὲ κρίνεσθαι ἐν ἡμέραις
 ῥηταῖς, βουλόμενοι ἐκ μελίζονος διαβολῆς, ἦν ἐμελλον ῥῶον
 αὐτοῦ ἀπόντος ποριεῖν, μετάπεμπτον κομισθέντα αὐτὸν ἀγω-
 νίσασθαι. καὶ ἔδοξε πλεῖν τὸν Ἀλκιβιάδην.
 Μετὰ δὲ ταῦτα θέρους μεσοῦντος ἤδη ἢ ἀναγωγῆ ἐγίνετο

Ο «θησαυρός» Πέλλα/2011. Παρατηρήσεις στη νομισματοκοπία των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας του 2ου αι. π.Χ.

Νικόλαος Ακαμάτης

doi: [10.12681/tekmeria.30908](https://doi.org/10.12681/tekmeria.30908)

Copyright © 2022

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Ακαμάτης Ν. (2022). Ο «θησαυρός» Πέλλα/2011. Παρατηρήσεις στη νομισματοκοπία των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας του 2ου αι. π.Χ. *Tekmeria*, 16, 179–208. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.30908>

Ο «θησαυρός» Πέλλα/2011. Παρατηρήσεις στη νομισματοκοπία των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας του 2ου αι. π.Χ.

Εισαγωγή-ανασκαφικά δεδομένα

Θέμα του παρόντος άρθρου αποτελεί η εξέταση ενός νομισματικού «θησαυρού» που ήρθε στο φως στην Αγορά της Πέλλας το 2011 στο πλαίσιο του έργου συντήρησης και ανάδειξης.¹ Αν και απαρτίζεται από λίγα σχετικά νομίσματα, η σύνθεσή του παρουσιάζει ενδιαφέρον λόγω της σχετικής σπανιότητας του ευρήματος και της σύνδεσής του με το προβληματικό ζήτημα της χρονολόγησης των νομισμάτων των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας των μέσων ελληνιστικών χρόνων. Μετά από μια σύντομη παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων, θα ακολουθήσει η εξέταση του ίδιου του «θησαυρού», κατά την οποία θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της χρονολόγησης και της νομισματικής κυκλοφορίας των χάλκινων νομισμάτων στον βορειοελλαδικό χώρο την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας στη Μακεδονία.

Ο «θησαυρός» που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία βρέθηκε στον χώρο 29 της ανατολικής πτέρυγας της Αγοράς, του μνημειακού συγκροτήματος που αποκαλύφθηκε στο κέντρο της αρχαίας πόλης της Πέλλας² (εικ. 10). Η ανατολική πτέρυγα, με μήκος που ξεπερνούσε τα 238μ., διέθετε πεσοστοιχία στο βόρειο τμήμα και κιονοστοιχία στο νότιο για τη στήριξη της στέγης και σειρά διπλών χώρων σε όλο της το μήκος. Οι συγκεκριμένοι χώροι έχουν ερμηνευθεί ως εργαστήρια και καταστήματα κατασκευής και πώλησης αγγείων και ειδωλίων. Σε αρκετούς από αυτούς βρέθηκαν πηγάδια και λαξεύματα στον

---

1. Για τη δημοσίευση του «θησαυρού» ευχαριστώ θερμά τον ομότιμο καθηγητή του Α.Π.Θ. και διευθυντή της πανεπιστημιακής ανασκαφής της Αγοράς της Πέλλας, Ιωάννη Ακαμάτη. Επίσης, είμαι υπόχρεος στους κριτές του άρθρου για τις ουσιαστικές τους παρατηρήσεις. Για το έργο συντήρησης και ανάδειξης της Αγοράς της Πέλλας, βλ. Ακαμάτης 1995-2000, 278-281· Ακαμάτης, Αλ Σααγιάχ 1998, 327-336· Akamatis 2009, 522-523· Ακαμάτης 2015, 182-187.

2. Για την ανασκαφική έρευνα στην Αγορά γενικά, βλ. Ακαμάτης 1990, 175-193· Ακαμάτης 1999, 23-43· Ακαμάτης 2003α· Ακαμάτης 2003β· Akamatis 2012, 49-59.

φυσικό βράχο που συνδέονται με την απόθεση και την αποθήκευση προϊόντων. Επίσης, ήρθαν στο φως λάκκοι και πλήθος αρχαιολογικού υλικού, κυρίως αγγεία, ειδώλια, μήτρες και διάφορα άλλα μικροαντικείμενα, καθώς και πολλά νομίσματα.³ Τα τελευταία βρέθηκαν διασκορπισμένα σε όλους τους χώρους της Αγοράς.

Ο χώρος 29 της ανατολικής πτέρυγας εντοπίστηκε στα ανατολικά του χώρου 30, βόρεια της λεωφόρου που διχοτομούσε την Αγορά (εικ. 10). Πρόκειται για ορθογώνιο χώρο με διαδοχικά ηλιόχριστα δάπεδα, που συνδέονται με διαφορετικές φάσεις χρήσης. Ο «θησαυρός» των χάλκινων νομισμάτων βρέθηκε σε βάθος 27,28μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, σε κοιλότητα του τρίτου κατά σειρά δαπέδου, σε επαφή με τον δυτικό τοίχο και νότια του θυραίου ανοίγματος, που συνέδεε τους χώρους 29 και 30 (εικ. 11). Στοιχεία για την ύπαρξη «θησαυραρίου» δεν υπάρχουν, συνεπώς πρέπει να υποθέσουμε ότι τα νομίσματα βρίσκονταν ενδεχομένως σε βαλάντιο από φθαρτό υλικό ή τοποθετήθηκαν απευθείας στην κοιλότητα του δαπέδου και στη συνέχεια σκεπάστηκαν με χώμα.⁴

Ως προς τη στρωματογραφία του χώρου 29, μετά την αφαίρεση σκούρου καστανού χώματος καλλιέργειας, εντοπίστηκε σε όλη την έκταση εκτεταμένο στρώμα καταστροφής με κεραμίδες οροφής, όπως και στα περισσότερα κτήρια της Πέλλας. Το στρώμα αυτό συνδέεται με την καταστροφή της πόλης από σεισμό στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.⁵ Βαθύτερα από το δάπεδο του στρώματος καταστροφής εντοπίστηκε ένα πρωιμότερο δάπεδο, σε κοιλότητα του οποίου τοποθετήθηκε ο εξεταζόμενος «θησαυρός». Η εύρεση τμημάτων ατρακτόσχημου μυροδοχείου, σκυφιδίων, σκύφων (εικ. 12, 13) και λύχνων (εικ. 14, 15) οδηγεί

3. Για την ανατολική πτέρυγα της Αγοράς, βλ. Ακαμάτης 1995-2000, 267-273· Ακαμάτης 2001-2002, 295-306· Ακαμάτης 2006α, 616-618.

4. Στην επιφάνεια των νομισμάτων δεν εντοπίστηκαν ίχνη του υλικού, από το οποίο θα ήταν κατασκευασμένο το βαλάντιο, ωστόσο, παρόμοια κατάλοιπα διατηρούνται αρκετά σπάνια.

5. Κάτω από τις κεραμίδες του στρώματος καταστροφής ήρθαν στο φως πολλά ευρήματα, κυρίως αβαφή και μελαμβαφή αγγεία, ειδώλια, μήτρες ειδωλίων και πολλά μικροαντικείμενα. Στα οψιμότερα νομίσματα αυτού του αρχαιολογικού στρώματος συγκαταλέγονται χάλκινες κοπές Θεσσαλονίκης των τύπων Ζευς/ταύρος και Άρτεμις/γωρυτός. Για το στρώμα καταστροφής της Πέλλας και τη χρονολόγησή του, βλ. Ακαμάτης 1989· Ακαμάτης 1993, 320-323· Ακαμάτης 2011.

στη χρονολόγηση της χρήσης του συγκεκριμένου δαπέδου από το δεύτερο έως και το τρίτο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.⁶ Στο επόμενο αρχαιολογικό στρώμα, το οποίο εν μέρει διαταράχθηκε από το λάξευμα του «θησαυρού», εντοπίστηκε ένα ακόμη πρωιμότερο δάπεδο του δωματίου. Το πλήθος των ευρημάτων πιστοποιεί τη χρήση του δαπέδου αυτού από το δεύτερο τέταρτο του 3ου έως ενδεχομένως και τις αρχές του δεύτερου τετάρτου του 2ου αι. π.Χ.⁷ Τέλος, το αρχικό δάπεδο του χώρου, το οποίο κατασκευάστηκε πιθανότατα στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., βρέθηκε πάνω από τον φυσικό βράχο.⁸

Ο νομισματικός «θησαυρός»

Αμφαξίτις

Εμ. Κεφαλή Ηρακλέους προς δ.

Οπ. Ρόπαλο προς α. σε στεφάνι δρυός. Πάνω και κάτω από το ρόπαλο: ΑΜΦΑ / ΞΙΩΝ.

---

6. Για το μυροδοχείο (εικ. 13), βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 134, πίν. 7, εικ. 60 (ταφή του τρίτου τέταρτου του 2ου αι. π.Χ.), 153, πίν. 6, εικ. 147, 163, πίν. 24, εικ. 195 (ταφή του τρίτου τέταρτου του 2ου αι. π.Χ.)· Δρούγου, Τουράτσογλου 1998, 35, πίν. 10, Π1243 (ταφή του τρίτου τέταρτου του 2ου αι. π.Χ.), 77, πίν. 53, Π1462 (ταφή 2ου αι. π.Χ.). Για τον λύχνο 83/1422 (εικ. 14), βλ. Howland 1958, 103, πίν. 42, εικ. 433, 440 (τελευταίο τέταρτο 3ου-τρίτο τέταρτο 2ου αι. π.Χ.)· Δρούγου 1992, 70, πίν. 44, εικ. 171 (γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.)· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 140, πίν. 9, εικ. 87 (σε ταφή του τρίτου τέταρτου του 2ου αι. π.Χ.). Για τον λύχνο 83/1421 (εικ. 15), βλ. Scheibler 1976, 54, πίν. 53, εικ. 297 (δεύτερο τέταρτο 2ου αι. π.Χ.)· Δρούγου 1992, 63-64, πίν. 29-30, εικ. 116, 118, 121 (μέσα του 2ου αι. π.Χ.). Στο συγκεκριμένο αρχαιολογικό στρώμα εντοπίστηκε επίσης ένα χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης του τύπου Αθηνά/ίππος.

7. Εκτός από την κεραμική, που οδηγεί κατά κύριο λόγο στη συγκεκριμένη χρονολόγηση, στο εξεταζόμενο αρχαιολογικό στρώμα βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα Φιλίππου Β' (κεφαλή νέου με ταινία/ιπεύς), Πύρρου (μακεδονική ασπίς/περικεφαλαία), Δημητρίου Πολιορκητή (μακεδονική ασπίς/περικεφαλαία) και Περσέα (Περσεύς/αετός σε κεραυνό).

8. Στο στρώμα μεταξύ του πρωιμότερου δαπέδου και του φυσικού βράχου ήρθαν στο φως αρκετά τμήματα αγγείων του 4ου αι. π.Χ., ένα χάλκινο νόμισμα Δημητρίου Πολιορκητή (ασπίς/περικεφαλαία) και δύο χάλκινα νομίσματα Κασσάνδρου (Ηρακλής/ιπεύς).

1. 11/155α (εικ. 1). Οπ. Κάτω από την επιγραφή: Ν̄.
Διάμ. 21 χιλ., 9:00, βάρος 10,9 γραμμ.
Gaebler 1906, 40, αρ. 78· Kremydi 2018, 136, σειρά 5, έκδοση 30, (αρ. 306-313).

Μακεδονία (Αμφαξίτις)

Εμ. Κεφαλή Απόλλωνος προς δ., δαφνοστεφής.
Οπ. Τρίπους. Δεξιά και αριστερά: ΜΑΚΕ / ΔΟΝΩΝ κατακορύφως.

2. 11/155ζ (εικ. 2). Στο πεδίο α.: Ᾱ
Διάμ. 20 χιλ., 3:00, βάρος 7,2 γραμμ.
Gaebler 1906, 42, αρ. 97· Kremydi 2018, 125-126, σειρά 2, έκδοση 10 (αρ. 82-118).

3. 11/155η (εικ. 3). Στο πεδίο α.: Ᾱ, Ᾱ, δ.: Σ̄
Διάμ. 20 χιλ., 3:00, βάρος 8,1 γραμμ.
Gaebler 1906, 43, αρ. 99· Kremydi 2018, 127-128, σειρά 2, έκδοση 15 (αρ. 142-172).

4. 11/155θ (εικ. 4). Στο πεδίο α.: Ν̄
Διάμ. 19 χιλ., 5:00, βάρος 8,2 γραμμ.
Gaebler 1906, 43, αρ. 101· Kremydi 2018, 130, σειρά 2, έκδοση 20 (αρ. 200-216).

Μακεδονία (Βοττιαία)

Εμ. Κεφαλή Διός προς δ., δαφνοστεφής ή δρυοστεφής.
Οπ. Φτερωτός κεραυνός προς δ. Πάνω και κάτω: ΜΑ – ΚΕ / ΔΟΝ – ΩΝ.

5. 11/155δ (εικ. 5). Εμ. Κεφαλή Διός δαφνοστεφής. Οπ. Κάτω και α.: Β̄.
Διάμ. 20 χιλ., 3:00, βάρος 10,3 γραμμ.
Gaebler 1906, 50, αρ. 142· Kremydi 2018, 103-105, σειρά 1, έκδοση 1 (αρ. 36-117).

6. 11/155ε (εικ. 6). Κάτω και στο κέντρο: Β̄.
Διάμ. 17 χιλ., 2:00, βάρος 6,7 γραμμ.
Gaebler 1906, 50, αρ. 142· Kremydi 2018, 103-105, σειρά 1, έκδοση 1 (αρ. 36-117).

7. 11/155στ (εικ. 7).
Διάμ. 16 χιλ., 3:00, βάρος 7,2 γραμμ. Κάτω και στο κέντρο: Β̄.
Gaebler 1906, 50, αρ. 142· Kremydi 2018, 103-105, σειρά 1, έκδοση 1 (αρ. 36-117).

8. 11/155γ (εικ. 8). Εμ. Κεφαλή Διός δαφνοστεφής. Οπ. Κάτω και α.: Β̄, δ.: άστρο.
Διάμ. 22 χιλ., 5:00, βάρος 9,3 γραμμ.
Gaebler 1906, 50, αρ. 143· Kremydi 2018, 105-106, σειρά 1, έκδοση 2 (αρ. 118-146).

Μακεδονία

Εμ. Κεφαλή Απόλλωνος προς δ., δαφνοστεφής.

Οπ. Κιθάρα και τόξο. Πάνω και κάτω: MAKE / ΔΟΝΩΝ.

9. 11/155β (εικ. 9). Στο πεδίο δ.: ΑΚ.

Διάμ. 24 χιλ., 3:00, βάρος 8,8 γραμμ.

Gaebler 1906, 38, αρ. 70· Hoover 2016, 137, αρ. 333· Kremydi 2018, 163-164, σειρά 9, έκδοση 38 (αρ. 500-552).

Ο «θησαυρός» από την Αγορά της Πέλλας απαρτίζεται από εννέα χάλκινα νομίσματα των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας. Συγκεκριμένα, αποτελείται από 1 νόμισμα Αμφαξίων (αρ. 1), 3 νομίσματα Μακεδόνων Αμφαξίων (αρ. 2-4), 4 νομίσματα Μακεδόνων Βοττεατών (αρ. 5-8) και 1 νόμισμα Μακεδόνων (αρ. 9).

Η κοπή των Αμφαξίων εντάσσεται στον τύπο Ηρακλής/ρόπαλο. Ο τύπος Ηρακλής/ρόπαλο των Αμφαξίων, που απαντά στον θησαυρό Πέλλα/2011, πιθανώς κόπηκε παράλληλα με τους τύπους Διόνυσος/αιξ και Απόλλων/τρίπους, στους οποίους εμφανίζεται η επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ συνοδευόμενη από τα μονογράμματα Α ή σπανιότερα Ω.⁹ Η άποψη αυτή στηρίζεται στην ύπαρξη του κοινού συμπλήματος Ν στους παραπάνω τύπους, όπως παρατηρείται και στα νομίσματα αρ. 1 και 4 (εικ. 1, 4). Το βάρος του νομίσματος αρ. 1 (10,9 γραμμ.) συμπίπτει με το μέσο βάρος του εξεταζόμενου τύπου, το οποίο κυμαίνεται στα 8-11 γραμμάρια.¹⁰

Με την εκδούσα αρχή των Αμφαξίων συνδέονται και οι 3 κοπές του τύπου Απόλλων/τρίπους (αρ. 2-4, εικ. 2-4). Στον οπισθότυπο εμφανίζεται η επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ, που συνοδεύεται από το συμπλήμα Α, το οποίο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, πιθανότατα ταυτίζεται με το εθνικό Αμφαξίων. Σύμφωνα με την κατάταξη της Κρεμύδη, τα νομίσματα του τύπου Απόλλων/τρίπους (σειρά 2) χωρίζονται σε διαφορετικές εκδόσεις με κριτήριο τα συμπλήματα

---

9. Το συμπλήμα Α αντιστοιχεί πιθανότατα στο εθνικό ΑΜΦΑΞΙΩΝ και το Ω στο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ. Βλ. σχετικά Kremydi 2018, 135. Γενικά για τον τύπο, βλ. Gaebler 1906, 39-40· Gaebler 1935, 3, πίν. 7, εικ. 23· Hoover 2016, 141, αρ. 342· Kremydi 2018, 135-137.

10. Kremydi 2018, 135, 328 γράφημα 20. Η διάμετρος των συγκεκριμένων νομισμάτων κυμαίνεται στα 20-25 χιλιοστά.

των οπισθοτύπων. Ειδικότερα, το νόμισμα αρ. 2 ανήκει στην έκδοση 10,¹¹ το νόμισμα αρ. 3 στην έκδοση 15¹² και το αρ. 4 στην έκδοση 20.¹³ Ο τύπος Απόλλων/τρίπους είναι ο πλέον πολυπληθής των Αμφαξίων, όπως προκύπτει από την πληθώρα εκδόσεων. Σύμφωνα με την παραπάνω μελετήτρια, η έκδοση 10 (αρ. 2, εικ. 2) αποτελεί την πρωιμότερη της σειράς, ενώ τόσο η έκδοση 10 όσο και η 15 (αρ. 3, εικ. 3) συνδέονται με τους τύπους Αθηνά/ίππος και ασπίς/περικεφαλαία, λόγω των κοινών συμπλημάτων.¹⁴ Αντιθέτως, η έκδοση 20 (αρ. 4, εικ. 4) συνδέεται με την έκδοση 30 του τύπου Ηρακλής/ρόπαλο. Το βάρος των νομισμάτων του τύπου Απόλλων/τρίπους κυμαίνεται συνήθως στα 7-9 γραμμ., όπως συμβαίνει και στα νομίσματα του «θησαυρού» της Πέλλας.¹⁵

Τα περισσότερα νομίσματα του «θησαυρού» της Πέλλας ανήκουν στον τύπο Ζευς/κεραυνός. Στον οπισθότυπο διακρίνεται η επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ και κάτω από την επιγραφή στο κέντρο ή στα αριστερά το συμπλήμα Β̄, το οποίο κατά γενική αποδοχή παραπέμπει στο εθνικό Βοττεατών.¹⁶ Πρόκειται για έναν από τους πλέον διαδομένους τύπους των Βοττεατών, όπως προκύπτει από το πλήθος των νομισμάτων που έχουν έρθει στο φως σε ανασκαφικά σύνολα και νομισματικούς «θησαυρούς».¹⁷ Τα νομίσματα αρ. 5-6 (εικ. 5-6) ανήκουν στην έκδοση 1 της Κρεμύδη, από την οποία απουσιάζουν παραπληρωματικά σύμβολα και συμπλήματα,¹⁸ ενώ το νόμισμα αρ. 8 (εικ. 8) εντάσσεται πιθανώς στην

11. Kremydi 2018, 125-126 αρ. 82-118. Στο πεδίο αριστερά του τρίποδα εμφανίζεται το συμπλήμα Ᾱ.

12. Kremydi 2018, 127-128 αρ. 142-172. Στο πεδίο αριστερά του τρίποδα διακρίνονται τα συμπλήματα Β̄, Ᾱ και δεξιά πιθανόν το Σ̄.

13. Kremydi 2018, 130 αρ. 200-216. Στο πεδίο αριστερά του τρίποδα είναι ορατό το συμπλήμα Ν̄. Ενδεχομένως υπήρχε και το Ᾱ στα αριστερά και άλλα συμπλήματα στα δεξιά, τα οποία δεν διασώζονται.

14. Kremydi 2018, 124.

15. Για τα βάρη, βλ. Kremydi 2018, 319 γράφημα 15b, 322 γράφημα 16, 327 γράφημα 17. Τα νομίσματα του τύπου έχουν συνήθως διάμετρο 18-22 χιλ., όπως συμβαίνει και στα παραδείγματα της Πέλλας.

16. Gaebler 1906, 45· Gaebler 1935, 5· Kremydi 2018, 101.

17. Βλ. Akamatis 2016, 188· Kremydi 2018, 101-109.

18. Kremydi 2018, 103-105 (αρ. 36-117). Για την ελαφρώς διαφορετική κατάταξη των νομισμάτων του εξεταζόμενου τύπου από τον Gaebler, η οποία στηρίζεται στην ύπαρξη στεφανιού δάφνης ή δρυός στην κεφαλή του Διός του εμπροσθοτύπου, καθώς

έκδοση 2, στην οποία εμφανίζεται άστρο ως παραπληρωματικό σύμβολο.¹⁹ Το νόμισμα αρ. 7 (εικ. 7) είναι αρκετά φθαρμένο και δεν είναι δυνατόν να συνδεθεί με ασφάλεια με συγκεκριμένη έκδοση.²⁰ Ο τύπος Ζευς/κεραυνός έχει μέσο βάρος 8-11 γραμμ., ωστόσο δεν λείπουν και ελαφρότερα νομίσματα, όπως είναι τα αρ. 6 και 7.²¹ Οι εκδόσεις 1-2 συνδέονται μεταξύ τους, καθώς έχουν κοινές σφραγίδες.²²

Μόνο ένα νόμισμα του «θησαυρού» της Πέλλας ανήκει στον τύπο Απόλλων/κιθάρα και τόξο των Μακεδόνων (αρ. 9, εικ. 9). Σύμφωνα με την κατάταξη της Κρεμύδη, η συγκεκριμένη κοπή μπορεί να ενταχθεί στη σειρά 9 και στην έκδοση 38.²³ Πρόκειται για νομίσματα που κόπηκαν και αυτά σε σημαντικές ποσότητες, όπως προκύπτει από τη συχνή εύρεσή τους σε νομισματικούς «θησαυρούς» και ανασκαφικά σύνολα. Ο συγκεκριμένος τύπος έχει μέσο βάρος 8-11 γραμμ. και διάμετρο 21-24 χιλιοστά.²⁴

Οι κοπές των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων

Όλα τα χάλκινα νομίσματα του «θησαυρού» της Πέλλας αποδίδονται στις τρεις διοικητικοπολιτικές ενότητες της Μακεδονίας, συγκεκριμένα στις ενότητες των Αμφαξίων, των Βοττεατών και των Μακεδόνων και ειδικότερα στα νομισματοκοπεία της Θεσσαλονίκης, της Πέλλας και πιθανότατα της Αμφίπολης.

και στη θέση των συμβόλων, των συμπλημάτων και της επιγραφής στον οπισθότυπο, βλ. Gaebler 1906, 49-51, αρ. 139-148. Ως προς τη μορφή του στεφανιού, στα νομίσματα αρ. 5 και 8 διακρίνεται στεφάνι δάφνης. Στα υπόλοιπα η κακή κατάσταση διατήρησης καθιστά αδύνατη την αναγνώριση.

19. Διακρίνεται μόνο μια ακτίνα του άστρου. Για τη συγκεκριμένη έκδοση, βλ. Kremydi 2018, 105-106 (αρ. 118-146).

20. Με επιφύλαξη μπορεί και αυτό το νόμισμα να ενταχθεί στην έκδοση 1 της σειράς 1, στην οποία απαντούν και ελαφρότερα νομίσματα.

21. Για τα βάρη και τις διαστάσεις του εξεταζόμενου τύπου, βλ. Kremydi 2018, 319 γράφημα 15Α, 322 γράφημα 16, 323 γράφημα 9. Για νομίσματα μειωμένου βάρους του εξεταζόμενου τύπου αντίστοιχα με τα αρ. 6-7, βλ. Kremydi 2018, 102-105, αρ. 2, 13, 27, 34, 37, 44, 48, 52, 56, 61, 64, 65, 73, 90, 93, 98, 108, 109, 111, 115.

22. Kremydi 2018, 106.

23. Kremydi 2018, 163-164 (αρ. 500-552).

24. Για τα βάρη και τις διαστάσεις του τύπου, βλ. Kremydi 2018, 321-322 γράφημα 15c, 16, 333 γράφημα 29.

Τα αργυρά και χαλκά νομίσματα των τριών αρχών που αναφέρθηκαν παραπάνω μελετήθηκαν ενδελεχώς από τον Gaebler στις αρχές του 20ου αι.²⁵ και σχετικά πρόσφατα από τους Γκατζόλη²⁶ και Κρεμύδη,²⁷ υπό το πρίσμα νεότερων ευρημάτων. Παράλληλα, έχουν απασχολήσει πλήθος άλλων ερευνητών κυρίως σε σχέση με τα ζητήματα της χρονολόγησης και της κυκλοφορίας τους. Επίσης, έχει επανειλημμένα τονισθεί η σύνδεσή τους με άλλες δύο κατηγορίες χάλκινων νομισμάτων του 2ου αι. π.Χ., με τα νομίσματα των Ρωμαίων ταμιών και με τις αυτόνομες κοπές της Θεσσαλονίκης, της Πέλλας και της Αμφίπολης.²⁸

Η εικονογραφία

Η εικονογραφία των νομισμάτων των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας συνδέεται κατά κύριο λόγο με τοπικές λατρείες και σπανιότερα με στρατιωτικά μοτίβα ή ζώα.²⁹ Συνήθως στον εμπροσθότυπο εμφανίζεται η κεφαλή θεού ή ήρωα και στον οπισθότυπο ένα ή περισσότερα θείκα ή ηρωικά σύμβολα. Στον «θησαυρό» της Πέλλας στα νομίσματα των Βοττεατών (αρ. 5-8, εικ. 5-8) διακρίνεται η κεφαλή του Διός με τον φτερωτό κεραυνό,³⁰ ενώ σε αυτά των Μακεδόνων Αμφαξίων και των Μακεδόνων η κεφαλή του Απόλλωνος σε συνδυασμό με τα σύμβολά του, τον τρίποδα, την κιθάρα και το τόξο (αρ. 2-4, 9, εικ. 2-4, 9).³¹ Τέλος, στο νόμισμα αρ. 1 (εικ. 1) εικονίζεται η κεφαλή Ηρακλή με

25. Gaebler 1906· Gaebler 1935, 1-6.

26. Γκατζόλης 2010, II, 539-540, 585-601.

27. Kremydi 2018.

28. Για το θέμα αυτό, βλ. αναλυτικά παρακάτω.

29. Στρατιωτική εικονογραφία παρατηρείται μόνο στους τύπους ασπίς/περικεφαλαία των Βοττεατών και των Αμφαξίων, καθώς και στον τύπο ασπίς/εθνικόν των Μακεδόνων. Ζώα εμφανίζονται στους τύπους Παν/καθιστές αίγες και Αθηνά/αγελάς των Βοττεατών, καθώς και Ηρακλής/ίππος των Μακεδόνων.

30. Η μορφή με κεφαλή Διός στα νομίσματα των Βοττεατών έχει συνδεθεί με τη λατρεία του Διός Βοττιαίου. Βλ. σχετικά Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1971, 43-44· Voutiras 2006, 343· Daubner 2012, 159· Kremydi 2018, 293-294. Για τη λατρεία του Διός στη Μακεδονία, βλ. γενικά και Χρυσοστόμου 1996· Le Bohec-Bouhet 2002· Χατζηνικολάου 2011, 35-53· Τσιάφης 2017, 17-63.

31. Για την ιδιαίτερα διαδεδομένη λατρεία του Απόλλωνος στην Αμφίπολη, βλ. Koukouli-Chrysanthaki 2011, 413· Mari 2013, 1169-1227. Για τη Μακεδονία γενικά, βλ. Χατζηνικολάου 2011, 67-75· Τσιάφης 2017, 88-96 με σχετική βιβλιογραφία.

το ρόπαλο.³² Σε νομισματικούς τύπους που δεν απαντούν στον «θησαυρό» της Πέλλας εμφανίζονται κεφαλές και άλλων θεοτήτων, όπως η Αθηνά, ο Ποσειδών, ο Παν και ο Στρυμών.³³

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση της εικονογραφίας των χάλκινων νομισμάτων των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας, τόσο μεταξύ τους, όσο και με άλλες εκδίδουσες αρχές. Συγκεκριμένα, μόνο σε δύο περιπτώσεις, στους τύπους ασπίς/περικεφαλαία των Αμφαξίων και των Βοττεατών, και Ηρακλής/ρόπαλο των Αμφαξίων και των Μακεδόνων, εμφανίζονται κοινοί εικονογραφικοί τύποι, οι οποίοι μάλιστα ανήκουν σε διαφορετικές υποδιαιρέσεις.³⁴ Ως προς τη σύγκριση με άλλες εκδίδουσες αρχές, τέσσερις τύποι (ασπίς/περικεφαλαία, Ηρακλής/ιππεύς και Παν/αίγες των Βοττεατών, καθώς και ασπίς/περικεφαλαία των Αμφαξίων, και Ποσειδών/ρόπαλο των Μακεδόνων) εμφανίζονται στη νομισματοκοπία του Φιλίππου Ε΄ και άλλοι τέσσερις (Παν/αίγες, Αθηνά/αγελάς των Βοττεατών, καθώς και Διόνυσος/αιξ και Ζευς/αιξ των Αμφαξίων) είναι κοινοί στα νομίσματα των Ρωμαίων ταμιών. Σαφώς περισσότεροι είναι οι κοινοί εικονογραφικοί τύποι των νομισμάτων των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας και των αυτόνομων κοπών της Θεσσαλονίκης, της Πέλλας και της Αμφίπολης. Συγκεκριμένα, οι τύποι Ζευς/κεραυνός, Παν/αίγες και Αθηνά/αγελάς εμφανίζονται σε νομίσματα Βοττεατών και Πέλλας, οι τύποι Απόλλων/ τρίπους, Διόνυσος/αιξ και Ηρακλής/ρόπαλο είναι κοινοί σε νομίσματα Αμφαξίων και Θεσσαλονίκης και, τέλος, οι τύποι Ποσειδών/ρόπαλο, Ποσειδών/ίππος και Στρυμών/τρίαινα είναι κοινοί σε νομίσματα Μακεδόνων και Αμφίπολης. Επίσης, ο τύπος Αθηνά/αγελάς των Βοττεατών εμφανίζεται και σε νομίσματα Θεσσαλονίκης και Αμφίπολης, ενώ οι τύποι Απόλλων/κιθάρα και Απόλλων/ τρίπους είναι κοινοί στα νομίσματα των Αμφαξίων, των Μακεδόνων και της Πέλλας. Τέλος, ο τύπος Διόνυσος/αιξ των Αμφαξίων εμφανίζεται και σε κοπές της Αμφίπολης.³⁵

---

32. Για τη λατρεία του Ηρακλή στη Μακεδονία, βλ. Πιαδου 1998· Χατζηνικολάου 2011, 144-153· Τσιάφης 2017, 204-217.

33. Για τη σημασία των τοπικών λατρειών στα χάλκινα νομίσματα των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων γενικά, βλ. Kremydi 2018, 291-302.

34. Βλ. Kremydi 2018, 319-322 γράφημα 15-16.

35. Για τα εικονογραφικά θέματα βλ. ειδικότερα Τουράτσογλου 1993, πίνακες συμπλημάτων. Kremydi 2018, 302, πίν. 13.

Τα συμπιλήματα

Στα νομίσματα των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας υπάρχει πλήθος συμπιλημάτων ή γραμμάτων, συνολικά 84, η ερμηνεία των οποίων έχει απασχολήσει ιδιαίτερος τους ερευνητές. Σε ορισμένες κοπές συμπιλήματα και σύμβολα είναι δυνατόν να απουσιάζουν, ενώ σε άλλες περιπτώσεις εμφανίζονται έως και 4 συμπιλήματα ή γράμματα με διαφορετικούς συνδυασμούς. Λίγα είναι σχετικά τα κοινά συμπιλήματα στα νομίσματα των τριών διαφορετικών περιοχών.³⁶ Όπως είναι ευρύτερα αποδεκτό, το συμπίλημα Β (αρ. 5-8) παραπέμπει στο εθνικό Βοττεατών, το συμπίλημα Α (αρ. 2-3) στο εθνικό Αμφαξίων και τα ΓΡ, ΤΡ, ΓΠ, ΠΠ, των Μακεδόνων, που απουσιάζουν από τον «θησαυρό» της Πέλλας, ίσως να αναφέρονται στο Πρώτης (Πρώτης Μεριδος).³⁷ Τα υπόλοιπα συμπιλήματα συνδέονται πιθανώς με αξιωματούχους υπευθύνους για την κοπή των νομισμάτων.³⁸ Στο σύνολο των συμπιλημάτων των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων μόνο 18, κυρίως των Αμφαξίων και των Βοττεατών, είναι όμοια με αυτά των δύο τελευταίων βασιλέων της Μακεδονίας, Φιλίππου Ε΄ και Περσέα. Ακόμη, 8 συμπιλήματα των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων είναι κοινά με αντίστοιχα συμπιλήματα στα νομίσματα των Ρωμαίων ταμιών³⁹ και άλλα 30 είναι ίδια με τα συμπιλήματα ή γράμματα των αυτόνομων κοπών των τριών μακεδονικών πόλεων, Θεσσαλονίκης, Πέλλας και Αμφίπολης.⁴⁰

Η κυκλοφορία

Εξετάζοντας τη νομισματική κυκλοφορία των χάλκινων νομισμάτων των τριών διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων, παρατηρείται ότι αυτά βρίσκονται σε όλη

36. Βλ. Kremydi 2018, 308-309, πίν. 14.

37. Βλ. σχετικά Kremydi 2018, 139. Για την απόδοση των νομισμάτων του τύπου Απόλλων/κιθάρα με το συμπίλημα Α σε διαφορετική περιοχή, βλ. Gaebler 1897, 183.

38. Kremydi 2018, 308-309, πίν. 14.

39. Η στενή σχέση των νομισμάτων των Ρωμαίων ταμιών με τις κοπές των Βοττεατών και Αμφαξίων διαφαίνεται και από τις επιγραφές ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ με το όνομα του εκάστοτε ταμία και τη συνοδεία των συμπιλημάτων των Αμφαξίων και των Βοττεατών (Α, Β).

40. Για τα συμπιλήματα, βλ. Gaebler 1897, 174· Touratsoglou 1987, 60· Τουράτσογλου 1993, 40 και πίνακας μονογραμμάτων· Γκατζόλης 2010, II, 585-592· Kremydi 2018, 303-309. Επίσης, το σύμβολο του άστρου των Βοττεατών εμφανίζεται και σε νομίσματα Φιλίππου Ε΄ και Περσέα.

την περιοχή της αρχαίας Μακεδονίας, όπως ακριβώς και τα νομίσματα του Φιλίππου Ε΄ και του Περσέα, των Ρωμαίων ταμιών, αλλά και των τριών πόλεων (Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Αμφίπολης).⁴¹ Ωστόσο, η ποσότητα των νομισμάτων του εκάστοτε νομισματοκοπέιου διαφέρει ανάλογα με τη θέση εύρεσης. Έτσι, στην περιοχή της Βοττιαίας κυριαρχούν οι κοπές των Βοττεατών και της Πέλλας, στα όρια της δεύτερης μερίδος εμφανίζονται συχνότερα κοπές των Αμφαξίων και της Θεσσαλονίκης και στην πρώτη μερίδα, των Μακεδόνων και της Αμφίπολης. Στην ίδια την Πέλλα, σε σύνολο 138 νομισμάτων των τριών διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων, τα 69 αποδίδονται στους Βοττεάτες, τα 42 στους Αμφαξίους και τα 31 στους Μακεδόνες. Συμπερασματικά, τα νομίσματα των Βοττεατών αποτελούν το 48,6% του συνόλου των εξεταζόμενων κοπών των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων, τα νομίσματα των Αμφαξίων το 29,6% και των Μακεδόνων το 21,8%.⁴² Παρόμοια είναι και τα δεδομένα της νομισματικής κυκλοφορίας των τριών πόλεων, καθώς στην Πέλλα κυριαρχούν τα νομίσματα της Πέλλας, ακολουθούμενα από αυτά της Θεσσαλονίκης και της Αμφίπολης.⁴³

Η εξέταση του βάρους και η αναγνώριση των υποδιαίρέσεων στα χάλκινα νομίσματα των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας παρουσιάζουν σημαντικές δυσκολίες.⁴⁴ Σύμφωνα με την Κρεμύδη, στα νομίσματα των Βοττεατών μπορούν να αναγνωριστούν τρεις διαφορετικές υποδιαίρέσεις (Α-С), σε αυτά των Αμφαξίων τέσσερις (Α-Д) και στις κοπές των Μακεδόνων πέντε (ΑΑ-Д). Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ακόμη, το γεγονός ότι οι ίδιοι τύποι των διαφορετικών νομισματοκοπιών ανήκουν σε διαφορετικές υποδιαίρέσεις.⁴⁵

---

41. Για τη νομισματική κυκλοφορία, βλ. Γκατζόλης 2010, II, 361-373· Ακαμάτης 2014-2015, 593· Κρεμύδη 2018, 316-317.

42. Στα παραπάνω ποσοστά εξετάστηκαν τα δεδομένα από διάφορα δημοσιευμένα νομισματικά σύνολα της Πέλλας (Χρυσοστόμου 1996-1997, 214, αρ. 78· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 167-168, αρ. 518, 522· Ακαμάτης 2013-2014, 20, σημ. 78· Ακαμάτης 2016, 188· Κρεμύδη 2018, 316), καθώς και τα νομίσματα του εξεταζόμενου «θησαυρού».

43. Ακαμάτης 2016, 186-188.

44. Βλ. σχετικά Κρεμύδη 2018, 311-312.

45. Για παράδειγμα, ο τύπος ασπής/περικεφαλαία των Βοττεατών εντάσσεται στην υποδιαίρεση С (5-6 γραμμ.), ενώ ο ίδιος τύπος των Αμφαξίων ανήκει στην υποδιαίρεση Д (περίπου 4 γραμμ.). Επιπροσθέτως, ο τύπος Ηρακλής/ρόπαλο των Αμφαξίων εντάσσεται στην υποδιαίρεση Α (8-10 γραμμ.) και ο ίδιος τύπος των Μακεδόνων ανήκει στην υποδιαίρεση Β (7-8 γραμμ.). Βλ. Κρεμύδη 2018, 322, πίν. 16.

Παρόμοιες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται στα νομίσματα των Ρωμαίων ταμιών και, με επιφύλαξη, στη νομισματοκοπία των τριών πόλεων.⁴⁶ Στην περίπτωση του «θησαυρού» της Πέλλας, οι τύποι Ηρακλής/ρόπαλο (αρ. 1), Ζευς/κεραυνός (αρ. 5-8) και Απόλλων/κιθάρα, με σύνηθες βάρους 8-11 γραμμ. (αρ. 9) ανήκουν πιθανώς στην υποδιαίρεση Α, δηλαδή στο τετράχαλκο/ημιωβόλιο ή κατά μια άλλη άποψη στον χάλκινο οβολό. Αντιθέτως, τα νομίσματα του τύπου Απόλλων/τρίπους των Αμφαξίων (αρ. 2-4), βάρους 7-9 γραμμ., εντάσσονται στην υποδιαίρεση Β, δηλαδή στο τρίχαλκο ή στο τετράχαλκο/ημιωβόλιο.⁴⁷

Ο θησαυρός Πέλλα/2011

Αν και έχουν εντοπιστεί αρκετοί «θησαυροί» με νομίσματα των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας, η σύνθεση του «θησαυρού» της Πέλλας είναι, μέχρι σήμερα, μοναδική, καθώς περιλαμβάνει αποκλειστικά χάλκινα νομίσματα των τριών διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις τα νομίσματα των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων συνδυάζονται με νομίσματα των Μακεδόνων βασιλέων, των Ρωμαίων ταμιών, των μακεδονικών πόλεων (Θεσσαλονίκης, Πέλλας και Αμφίπολης) ή άλλων αρχών. Επίσης, πρέπει να επισημανθεί ότι στους συγκεκριμένους «θησαυρούς», τα νομίσματα των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας είναι συνήθως λιγότερα συγκριτικά με τις υπόλοιπες εκδούσες αρχές.⁴⁸

Λίγοι είναι οι γνωστοί «θησαυροί» που μπορούν να συγκριθούν με το εύρημα της Πέλλας. Σε αυτούς συγκαταλέγεται ο ταφικός «θησαυρός» Πεντάπολη

---

46. Στη νομισματοκοπία του Φιλίππου Ε΄ έχουν αναγνωριστεί 5 ή 6 υποδιαίρεσεις. Βλ. σχετικά Mamroth 1935, 219-251· Kremydi 2018, 313-314. Για το βάρος των νομισμάτων των Ρωμαίων ταμιών, βλ. Kremydi 2018, 315-316, 320-322, πίν. 15D, 16. Για τις πόλεις δεν έχει γίνει συστηματική μελέτη με μετρολογικές παρατηρήσεις. Βλ. ενδεικτικά Κουρεμπανάς 2016, 66-112.

47. Για τις υποδιαίρεσεις των χάλκινων νομισμάτων στην Μακεδονία από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και εξής, βλ. Price 1991, 38-40· Kroll 1993, 37-39· Psoma 1998, 28-29· Πούλιος 2001, 270-273. Για τις υποδιαίρεσεις των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας ειδικότερα, βλ. Kremydi 2018, 311-338.

48. Για τους «θησαυρούς» με νομίσματα των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας, βλ. Γκατζόλης 2010, II, 551-581· Kremydi 2018, 339-371 με σχετική βιβλιογραφία.

Σερρών/1968, στον οποίο βρέθηκαν 9 νομίσματα Μακεδόνων Βοττεατών και Μακεδόνων Αμφαξίων με μια αυτόνομη κοπή Θεσσαλονίκης.⁴⁹ Η απόκρυψη του συγκεκριμένου «θησαυρού» χρονολογείται πιθανότατα την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, είτε μετά το 168 π.Χ. είτε στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ.⁵⁰ Ακόμη, ο ταφικός «θησαυρός» Γραμμένη Δράμας/1927 παρουσιάζει ομοιότητα με αυτόν της Πέλλας ως προς τον μεγάλο αριθμό (11) νομισμάτων Μακεδόνων που βρέθηκαν μαζί με ένα νόμισμα Αντιγόνου Γονατά.⁵¹ Τέλος, στον «θησαυρό» Venci, Fryom/1995, βρέθηκαν 12 χάλκινα νομίσματα Μακεδόνων Βοττεατών, Μακεδόνων Αμφαξίων και Μακεδόνων, των τύπων που εμφανίζονται στο εύρημα της Πέλλας, μαζί με 7 χάλκινα νομίσματα Φιλίππου Ε'. Ο συγκεκριμένος «θησαυρός» τοποθετείται χρονολογικά στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Ε', γύρω στο 183-180 π.Χ.⁵²

Η εξέταση των «θησαυρών» συνδέεται με το φλέγον ζήτημα της χρονολόγησης των χάλκινων νομισμάτων των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας. Αν και οι περισσότεροι ερευνητές αποδέχονται τη χρονολόγηση των αργυρών νομισμάτων των Μακεδόνων, Βοττεατών και Αμφαξίων στους χρόνους του Φιλίππου Ε' και του Περσέα με μικρές σχετικά αποκλίσεις, η χρονολόγηση των χάλκινων νομισμάτων έχει προκαλέσει σημαντικές διχογνωμίες.⁵³ Σύμφωνα με τον Gaebler, τα χάλκινα νομίσματα των Μακεδόνων,

49. Τα νομίσματα των Αμφαξίων ανήκουν στους τύπους Απόλλων/τρίπους και Διό-
νυσος/αιξ, ενώ των Βοττεατών ακολουθούν όλα τον τύπο Ζευς/κεραυνός.

50. CH 8.391 (187-168 π.Χ.). Τουράτσογλου 1993, 49, αρ. 15 (187-168 π.Χ.)· Γκατζόλης
2010, II, 573, Γ.3.9 (μετά το 168 π.Χ.)· Κουρεμπανάς 2016, 47, αρ. 18 (δεύτερο μισό 2ου αι.
π.Χ.)· Kremydi 2018, 365, αρ. 10 (μετά το 168 π.Χ.).

51. Τα νομίσματα των Μακεδόνων είναι των τύπων Ποσειδών/ρόπαλο και Στρυ-
μών/τρίαινα που δεν εμφανίζονται στον «θησαυρό» της Πέλλας. Ο συγκεκριμένος
«θησαυρός» χρονολογήθηκε πριν το 168 π.Χ. από τον Γκατζόλη. Βλ. σχετικά IGCH 473
(175-165 π.Χ.). CH 8.396 (187-168 π.Χ.). Τουράτσογλου 1993, 51, αρ. 21 (187-168 π.Χ.)·
Γκατζόλης 2010, II, 564, Γ.1.5 (πριν το 168 π.Χ.)· Kremydi 2018, 363, αρ. 6.

52. Στον «θησαυρό» Venci, Fryom/1995 βρέθηκαν οι τύποι Ζευς/κεραυνός των Βοτ-
τεατών, Απόλλων/τρίπους των Αμφαξίων και Στρυμών/τρίαινα των Μακεδόνων. Τα
νομίσματα του Φιλίππου Ε' περιλαμβάνουν 2 νομίσματα του τύπου Ηρακλής/άρπη και
5 του τύπου Περσεύς/αετός. Βλ. CH 9.230· Seldarov 1999, 29-34 (183/2 π.Χ.)· Γκατζόλης
2010, II, 569-570, Γ.2.14 (180 π.Χ.)· Kremydi 2018, 349-350, αρ. 7 (επί Φιλίππου Ε').

53. Για τα αργυρά νομίσματα, βλ. Kremydi 2018, 377-380 με σχετική βιβλιογραφία.
Βλ. επίσης Panagorouli 2019, 363-383.

Βοττεατών και Αμφαξίων κόπηκαν στους χρόνους του Φιλίππου Ε΄ και του Περσέα και, ειδικότερα, στα 187-168 π.Χ., μετά τη συνθήκη της Απάμειας, σε μια προσπάθεια αναδιοργάνωσης της οικονομίας του μακεδονικού βασιλείου⁵⁴, άποψη που έχει ενστερνιστεί πλήθος ερευνητών.⁵⁵ Ο Γκατζόλης υποστήριξε ότι τα νομίσματα που εξετάζουμε κόπηκαν κυρίως κατά την περίοδο της βασιλείας του Περσέα,⁵⁶ ενώ, σύμφωνα με την Κρεμύδη, η κοπή των χάλκινων νομισμάτων των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων ξεκίνησε γύρω στο 180 π.Χ., δηλαδή στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Ε΄, και συνεχίστηκε επί Περσέα, ενώ κάποιες εκδόσεις μπορούν να χρονολογηθούν κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, μετά το 168 π.Χ.⁵⁷ Ο Κουρεμπανάς υποστήριξε ότι τα συγκεκριμένα νομίσματα τοποθετούνται χρονολογικά στην περίοδο 168-148 π.Χ., καλύπτοντας το κενό στη νομισματική παραγωγή που προέκυψε μετά την πτώση της βασιλείας και πριν την ίδρυση της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας.⁵⁸ Τέλος, ο Hoover διατύπωσε την άποψη ότι τα εξεταζόμενα χάλκινα νομίσματα κόπηκαν είτε μετά το 168 είτε μετά το 148 π.Χ., προτείνοντας διαφορετικές χρονολογήσεις για τους εκάστοτε τύπους, χωρίς ωστόσο να υποστηρίζει την θέση του με κάποια τεκμηρίωση.⁵⁹

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η εικονογραφία, τα συμπιλήματα και, κυρίως, η εύρεση των χάλκινων νομισμάτων των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων

54. Gaebler 1897, 192· Gaebler 1935, 1-6.

55. Touratsoglou 1987, 55· Mørkholm 1991, 165· Τουράτσογλου 1993, 21, 23-25.

56. Γκατζόλης 2010, II, 373, 540.

57. Kremydi 2018, 380-382. Σύμφωνα με την Κρεμύδη, την περίοδο της ρωμαιοκρατίας μπορούν ενδεχομένως να χρονολογηθούν οι κοπές Ηρακλής/ρόπαλο των Αμφαξίων και Αθηνά/αγελάς των Βοττεατών. Επίσης, μένει ανοιχτό το ενδεχόμενο να χρονολογηθούν μετά την πτώση της βασιλείας και ορισμένες κοπές των Μακεδόνων λόγω των ελάχιστων κοινών στοιχείων (εικονογραφία, συμπιλήματα) με τα νομίσματα των βασιλέων Φιλίππου Ε΄ και Περσέα.

58. Kourempanas 2011, 202· Κουρεμπανάς 2016, 56.

59. Συγκεκριμένα, ως προς τους νομισματικούς τύπους που απαντούν στο εύρημα της Πέλλας, ο τύπος Απόλλων/κιθάρα και τόξο των Μακεδόνων χρονολογήθηκε στην εποχή του Ανδρίσκου, το 149/148 π.Χ. (Hoover 2016, 137, αρ. 333). Οι τύποι Απόλλων/ τρίπους και Ηρακλής/ρόπαλο των Αμφαξίων χρονολογήθηκαν μετά το 168 ή μετά το 148 π.Χ. (Hoover 2016, 141, αρ. 340, 342) και ο τύπος Ζευς/κεραυνός μετά το 148 π.Χ. (Hoover 2016, 148, αρ. 361).

σε «θησαυρούς» της εποχής του Φιλίππου Ε΄ και του Περσέα καθιστούν πολύ πιθανή την έναρξη της νομισματικής τους κυκλοφορίας στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Ε΄, παράλληλα με τις αργυρές κοπές. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγούν και οι επικοπές των χάλκινων νομισμάτων.⁶⁰ Ως προς τους νομισματικούς «θησαυρούς», τα ευρήματα είναι πενιχρά· ωστόσο ο «θησαυρός» Bašino Selo, FYROM/1992, στον οποίο βρέθηκαν 11 νομίσματα Περσέα με ένα χάλκινο νόμισμα Μακεδόνων Βοττεατών και ένα τετρώβολο Μακεδόνων, αποτελεί σημαντική ένδειξη της κυκλοφορίας των εξεταζόμενων νομισμάτων στους χρόνους του Περσέα.⁶¹ Επιπροσθέτως, ένα χάλκινο νόμισμα Μακεδόνων Βοττεατών βρέθηκε και στον «θησαυρό» Isar Marvinci, FYROM/1994, με 18 χάλκινα νομίσματα Φιλίππου Ε΄.⁶² Αν και έχει υποστηριχθεί ότι η απόκρυψη του «θησαυρού» πραγματοποιήθηκε στους χρόνους του Φιλίππου ΣΤ΄ (Ανδρίσκου) και οι τύποι Ήλιος/κεραυνός και Ηρακλής/άρπη έχουν αποδοθεί στον συγκεκριμένο βασιλέα,⁶³ η άποψη αυτή δεν έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτή στην έρευνα και, κατά τη γνώμη μου, απαιτεί περαιτέρω τεκμηρίωση.⁶⁴

60. Για τα επικεκομμένα νομίσματα στο όνομα των Βοττεατών, Μακεδόνων και Αμφαζίων, βλ. Τουράτσογλου 1993, 75 (1. Κοπή Φιλίππου Ε΄ του τύπου Ηρακλής/άρπη σε Μακεδόνων Βοττεατών του τύπου Ζευς/κεραυνός. 2. Κοπή Θεσσαλονίκης του τύπου Ζευς/τάυρος σε νόμισμα Μακεδόνων Αμφαζίων του τύπου Απόλλων/ τρίπους): Kourempanas 2011, 202 (Κοπή Φιλίππου Ε΄ του τύπου Ηρακλής/άρπη σε νόμισμα Μακεδόνων του τύπου Ποσειδών/ρόπαλο).

61. Για τον «θησαυρό», βλ. Josifovski 1994· Γκατζόλης 2010, II, 561 (B.2.1, 168 π.Χ.): Kremydi 2018, 350, αρ. 8.

62. CH 9.231. Seldarov 1996, 41-53· Γκατζόλης 2010, II, 556 (A.3.11, 180-179 π.Χ.): Kremydi 2018, 349, αρ. 6.

63. Κουρεμπανάς 2010, 5-14.

64. Για τη σχετική επιχειρηματολογία κατά της απόδοσης των νομισμάτων στον Φίλιππο ΣΤ΄, βλ. Kremydi 2018, 279-280. Επίσης, πρέπει να αναφερθεί ότι στον «θησαυρό» Isar Marvinci, FYROM/1994 (CH 9.231), εκτός από τους τύπους Ήλιος/κεραυνός (7) και Ηρακλής/άρπη (6), βρέθηκαν και άλλα νομίσματα Φιλίππου των τύπων Περσεύς/αετός σε άροτρο (2), Περσεύς/αετός σε κεραυνό (2) και Άρτεμις/αετός (1), τα οποία αποδίδονται στον Φίλιππο Ε΄, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα για τη νομισματοκοπία του. Επιπροσθέτως, στον «θησαυρό» Α΄ Μεγάλων Δόμων, Αιανή/1986, νομίσματα των τύπων Ήλιος/κεραυνός και Ηρακλής/άρπη βρέθηκαν μαζί με πλήθος άλλων κοπών Φιλίππου Ε΄ και με 3 νομίσματα Περσέα. Η χρονολόγηση του συγκεκριμένου «θησαυρού»

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αρκετά είναι τα κοινά στοιχεία των χάλκινων νομισμάτων των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας με τα νομίσματα των Ρωμαίων ταμιών, τα οποία χρονολογούνται είτε μετά τη μάχη της Πύδνας είτε μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας,⁶⁵ καθώς και με τις αυτόνομες κοπές των πόλεων της Θεσσαλονίκης, της Πέλλας και της Αμφίπολης.⁶⁶ Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, κρίνεται αρκετά πιθανό η κοπή των χάλκινων νομισμάτων των διοικητικο-πολιτικών να ξεκίνησε στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Ε΄ και να συνεχίστηκε τόσο στα χρόνια του Περσέα, όσο, πιθανότατα σε μικρότερο βαθμό, και μετά το 168 π.Χ. εντός των ορίων της διαιρεμένης από τους Ρωμαίους Μακεδονίας.

Η χρονολόγηση του Θησαυρού Πέλλα/2011

Η χρονολόγηση της απόκρυψης του «θησαυρού» της Πέλλας παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες που οφείλονται στον σχετικά μικρό αριθμό νομισμάτων και στην αποκλειστική παρουσία χάλκινων κοπών των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων της Μακεδονίας. Λαμβάνοντας υπόψη όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, κρίνεται πιθανότερο ο εξεταζόμενος «θησαυρός» να χρονολογηθεί στην περίοδο της ρωμαϊοκρατίας, μετά τη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ. και πριν την ίδρυση της επαρχίας της Μακεδονίας το 148 π.Χ. Ένα επιχείρημα που συντείνει στην παραπάνω άποψη είναι η απουσία νομισμάτων Φιλίππου Ε΄ και Περσέα, τα οποία θα ήταν αναμενόμενο να υπάρχουν, εάν η απόκρυψη του εξεταζόμενου θησαυρού είχε πραγματοποιηθεί κατά την περίοδο των τελευταίων

στα χρόνια του Ανδρίσκου (149-148 π.Χ.) προϋποθέτει την κοπή και των υπόλοιπων τύπων κατά την ίδια χρονική περίοδο ή τη διατήρησή τους σε κυκλοφορία για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα που ξεπερνά τα 20 χρόνια. Και τα δύο ενδεχόμενα είναι, κατά την άποψή μου, δύσκολο να τεκμηριωθούν. Για τον «θησαυρό» Αιανή/1986, βλ. CH 8.364 Μπουλακάκης 2000, 9-19· Γκατζόλης 2010, II, 561 (B.1.4).

65. Για τα νομίσματα των ταμιών, βλ. Gaebler 1902, 155-161· Gaebler 1906, 65-69, αρ. 197-212· Gaebler 1935, 8-9· MacKay 1968, 5-13· Touratsoglou 1987, 55-56· Τουράτσογλου 1993, 21· Kourempanas 2011, 200· Kourempanas 2016, 40· Kremydi 2018, 167-182.

66. Για τις αυτόνομες κοπές των τριών πόλεων, οι οποίες πρέπει να χρονολογηθούν μετά το 168 ή μετά το 148 π.Χ. και όχι στο διάστημα 187-168 π.Χ., όπως θεωρούνταν παλαιότερα, βλ. Touratsoglou 1987, 53-71 και ιδίως 55-56· Τουράτσογλου 1993, 23-25· Γκατζόλης 2010, II, 369-373· Kourempanas 2009, 251-254· Kourempanas 2011, 200-201· Kourempanas 2016, 39-41, 64.

Αντιγονιδών. Με τα σημερινά δεδομένα, στους «θησαυρούς» της εποχής του Φιλίππου Ε΄ και του Περσέα τα νομίσματα των δύο βασιλέων βρίσκονται μόνα τους είτε με κοπές παλαιότερων βασιλέων της Μακεδονίας είτε με νομίσματα των διοικητικο-πολιτικών ενοτήτων. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις, μάλιστα, οι κοπές των δύο τελευταίων Αντιγονιδών υπερτερούν ποσοτικά έναντι των άλλων αρχών.⁶⁷ Στον αντίποδα, πρέπει να επισημανθεί ότι από τον «θησαυρό» Πέλλα/2011 απουσιάζουν οι αυτόνομες κοπές Θεσσαλονίκης, Πέλλας και Αμφίπολης, οι οποίες είναι ιδιαίτερα πολυπληθείς τόσο σε «θησαυρούς, όσο και σε ανασκαφικά σύνολα σε ολόκληρο τον μακεδονικό χώρο.

Στη χρονολόγηση της απόκρυψης του εξεταζόμενου «θησαυρού» μετά το 168 π.Χ. οδηγεί ενδεχομένως και η εύρεση του νομίσματος αρ. 1, στο οποίο αναγράφεται ολογράφως το εθνικό των Αμφαξίων. Σύμφωνα με τα πειστικά επιχειρήματα της Κρεμύδη, ο συγκεκριμένος τύπος μπορεί να χρονολογηθεί μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση.⁶⁸ Με τα σημερινά δεδομένα, νομίσματα του συγκεκριμένου τύπου έχουν βρεθεί στους «θησαυρούς» Μικρόπολις Δράμας/1966⁶⁹ και νότια Μακεδονία/1980⁷⁰ μαζί με νομίσματα Ρωμαίων ταμιών, τα οποία οπωσδήποτε χρονολογούνται μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Επίσης, πρέπει να επισημανθεί ότι το συγκεκριμένο νόμισμα παρουσιάζει τον μικρότερο βαθμό φθοράς, μαζί με τα αρ. 2, 3 και 8. Τα υπόλοιπα νομίσματα του «θησαυρού» (αρ. 2-9) μπορούν να θεωρηθούν κοπές είτε των τελευταίων χρόνων της βασιλείας του Φιλίππου Ε΄ είτε της εποχής του Περσέα, που παρέμειναν σε κυκλοφορία, ή ακόμη και νομίσματα που συνέχισαν να εκδίδονται και μετά τη ρωμαϊκή κατάσταση.

---

67. Για «θησαυρούς» με χαλκά νομίσματα του Φιλίππου Ε΄ και του Περσέα, οι οποίοι είναι πάντως περιορισμένοι, βλ. Γκατζόλης 2010, II, 551-553 (ομάδες Α1-Α2), 560-561 (ομάδα Β1-Β2.1)· Kremydi 2018, 349-350, αρ. 6-8. Εκτός από τους «θησαυρούς», η παρουσία νομισμάτων, κυρίως του Φιλίππου Ε΄ και σε μικρότερο βαθμό του Περσέα, είναι αξιοσημείωτη και σε ανασκαφικά σύνολα. Βλ. ενδεικτικά Γκατζόλης 2010, II, 292-296· Akamatis 2016, 183, εικ. 3.

68. Kremydi 2018, 381-382.

69. CH 8.399. Τουράτσογλου 1993, 53, αρ. 28 (187-168 π.Χ.)· Γκατζόλης 2010, II, 574, Γ.3.13 (μετά το 168 π.Χ.)· Κουρεμπανάς 2016, 51, αρ. 28 (δεύτερο μισό 2ου αι. π.Χ.)· Kremydi 2018, 353, αρ. 15, 368-369, πίν. 17 (μετά το 168 π.Χ.).

70. CH 7.102. Τουράτσογλου 1993, 53, αρ. 30 (187-168 π.Χ.)· Γκατζόλης 2010, II, 555, Α.3.7 (μέσα 2ου αι. π.Χ.)· Kremydi 2018, 352, αρ. 13, 368-369, πίν. 17 (μετά το 140 π.Χ.).

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, το δάπεδο στο οποίο ανοίχτηκε η κοιλότητα για την τοποθέτηση του «θησαυρού» μπορεί να χρονολογηθεί από το δεύτερο έως και το τρίτο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. Ωστόσο, με τα υπάρχοντα στοιχεία, δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί αν ο «θησαυρός» αποκρύφτηκε στην αρχή ή στο τέλος αυτής της περιόδου. Συνεπώς, τα ανασκαφικά δεδομένα, αν και παρέχουν ένα χρονολογικό πλαίσιο, δεν μπορούν να προσδιορίσουν ακριβέστερα τον χρόνο απόκρυψης του εξεταζόμενου ευρήματος.

Αν η προτεινόμενη χρονολόγηση της απόκρυψης του «θησαυρού» της Πέλλας στα 168-148 π.Χ., πιθανότερα δε στις αρχές αυτής της περιόδου, είναι σωστή, τότε το εξεταζόμενο εύρημα συνδέεται με μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα χρονική περίοδο, κατά την οποία σημειώθηκαν σημαντικές πολιτικές, διοικητικές, στρατιωτικές και οικονομικές αλλαγές στον βορειοελλαδικό χώρο μετά την πτώση της βασιλείας και τον έλεγχο της περιοχής από τους Ρωμαίους. Μετά τη μάχη της Πύδνας και τους περιοριστικούς όρους που επέβαλλαν οι Ρωμαίοι στους Μακεδόνες, οι δύσκολες συνθήκες οδήγησαν με την πάροδο του χρόνου στην επανάσταση του Ανδρίσκου και, εν τέλει, στη δημιουργία της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας.⁷¹ Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι σύμφωνα με τα ανασκαφικά κυρίως δεδομένα, η Πέλλα την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας, πριν αλλά και μετά την ίδρυση της επαρχίας, παρέμεινε σημαντικό αστικό κέντρο στον βορειοελλαδικό χώρο. Όπως προκύπτει από την αρχαιολογική έρευνα, διατήρησε το μέγεθός της, ενώ παράλληλα συνεχίστηκε με τροποποιήσεις η λειτουργία των περισσότερων δημόσιων κτηρίων και των οικιών.⁷² Στην αγορά της πόλης, καθώς και σε άλλα σημεία, εντοπίστηκαν

---

71. Για την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας στην Μακεδονία πριν από την εποχή του Αυγούστου, βλ. Will 1967, 326-328· Dahlheim 1977, 120-123· Nicolet 1978, 758-761· Gruen 1984, 423-436· Austin 2006, 189-192· Eckstein 2010, 225-250· Shipley 2012, 589-592· Daubner 2018.

72. Έως την καταστροφή και εγκατάλειψη της πόλης στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. σε πλήρη λειτουργία ήταν η Αγορά, το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης, το ιερό του Δάρρωνος και το δημόσιο λουτρό. Για την Αγορά, βλ. Ακαμάτης 1993, 321-323. Για το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 200-201. Για το ιερό του Δάρρωνος, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 96. Για το λουτρό, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ακαμάτης 2007, 106. Για τις οικίες, βλ. Χρυσοστόμου 1996-1997, 226-228· Ακαμάτης 2013-2014, 18-21.

παραγωγικά εργαστήρια κεραμικής, κοροπλαστικής και μεταλλοτεχνίας, που εξήγαγαν τα προϊόντα τους.⁷³

Για την ταυτότητα του ιδιοκτήτη του «θησαυρού» είναι δυνατόν να γίνουν μόνο υποθέσεις. Η ταύτιση του χώρου 29, στον οποίο βρέθηκε ο εξεταζόμενος «θησαυρός», με κατάσταση πώλησης και κατασκευής αγγείων και ειδωλίων μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως το πρόσωπο που έκρυψε τον «θησαυρό» ήταν ενδεχομένως ένας από τους ιδιοκτήτες κατά το δεύτερο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.⁷⁴

Το εύρημα που παρουσιάστηκε παραπάνω δεν είναι μοναδικό στην Πέλλα, καθώς μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί αρκετοί ακόμη «θησαυροί» σε χώρους οικιών, νεκροταφείων, εργαστηρίων και δημόσιων οικοδομημάτων, που χρονολογούνται από τον 4ο έως και τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.⁷⁵ Οι «θησαυροί» αυτοί μαρτυρούν τη διαχρονική ανάγκη απόκρυψης των περιουσιακών στοιχείων, ειδικά σε συνθήκες ανασφάλειας και αβεβαιότητας.

Νικόλαος Ακαμάτης
Ερευνητής, Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος, Ακαδημία Αθηνών
nakamatis@academyofathens.gr

---

73. Για εργαστήρια κεραμικής της Πέλλας, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 171-182· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2014, 437-453· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ακαμάτης 2020, 50-99. Για εργαστήρια κοροπλαστικής, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 171-182· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ακαμάτης 2017, 113-115. Για εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, βλ. Ακαμάτης 2006β, 246.

74. Ο συγκεκριμένος χώρος ήταν σε λειτουργία από το τελευταίο τέταρτο του 4ου έως και τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Για την οργάνωση των εργαστηρίων κεραμικής και κοροπλαστικής της Πέλλας, βλ. σημ. 73.

75. Για τους «θησαυρούς» που έχουν εντοπιστεί έως σήμερα στην Πέλλα, βλ. Οικονόμος 1918, 1-29· Ακαμάτης 1987, 125-136· Χρυσοστόμου 1993, 621-644· Τουράτσογλου 2013, 45-52· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ακαμάτης 2014, 248· Ακαμάτης 2015, 15-37· Akamatis 2016, 193-195 με σχετική βιβλιογραφία.

Summary

This article presents a small hoard of nine bronze coins that was discovered during excavations in room 29 of the east wing of the Agora of Pella, buried below a clay floor of the Hellenistic period. It contains one bronze coin in the name of the Amphaxians, three in the name of the Macedonians Amphaxians, four in the name of the Macedonians Botteatai, and one in the name of the Macedonians. Their description is the following (see p. 205, images 1-9):

- no. 1 Head of Herakles r. / Club, ΑΜΦΑ-ΞΙΩΝ, all in laurel wreath
- nos. 2-4: Head of Apollo r. / Tripod, ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ Α
- nos. 5-8: Head of Zeus r. / Winged thunderbolt, ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ Β
- no. 9 Head of Apollo r. / kithara, ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ

Both the dating and the circulation pattern of the bronze issues of the Amphaxians, the Botteatai and the Macedonians have been discussed extensively; it is now generally accepted that they were minted during the reign of the two last kings, Philip V and Perseus to serve for the needs of the local economies, but their issuing continued after the battle of Pydna and the control of Macedonia by the Romans. The iconography and the mintmarks of these coins can be connected to two other groups of bronze coins that were minted after 168 BC, namely the coins of the Roman quaestors in Macedonia and the autonomous coins of three major cities of the region, Thessaloniki, Pella and Amphipolis. The hoard from Pella is a rare case, because it only contains coins minted by the Amphaxians, the Botteatai and the Macedonians whereas no issues of Philip V and Perseus, the Roman quaestors or the three cities are present, as in most hoards. It is also worth mentioning that the type Heracles/club of the Amphaxians found in the Pella hoard, so far has been only encountered in hoards dated after the abolishment of the monarchy in 168. For these reasons, we suggest that the hoard Pella/2011 should be dated to the years 168-148 BC, that is after the battle of Pydna and before the creation of the Roman province of Macedonia.

Συντομογραφίες-Βιβλιογραφία

- ΑΕΜΘ = Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη
- Ακαμάτης, Ι. 1987. «Νομισματικός θησαυρός από την Αγορά της Πέλλας. Γενικά συμπεράσματα», *ΑΕΜΘ* 1, 125-136.
- Ακαμάτης, Ι. 1989. «Πρόσθετα ανασκαφικά στοιχεία για τη χρονολόγηση της καταστροφής της αγοράς της Πέλλας», *Εγνατία* 1, 173-193.
- Ακαμάτης, Ι. 1990. «Η αγορά της Πέλλας. Τα πρώτα αρχαιολογικά συμπεράσματα», στο Πετρίδης, Τ. (επιμ.), *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*. Θεσσαλονίκη, 175-193.
- Ακαμάτης, Ι. 1993. *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 51). Αθήνα.
- Ακαμάτης, Ι. 1999. «Αγορά Πέλλας: 15 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας», *Αρχαία Μακεδονία VI.1. Ανακοινώσεις κατά το έκτο διεθνές συμπόσιο. Θεσσαλονίκη, 15-19 Οκτωβρίου 1996*. (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 272). Θεσσαλονίκη, 23-43.
- Ακαμάτης, Ι. 1995-2000. «Αγορά Πέλλας 1994-1999», *Εγνατία* 5, 257-281.
- Ακαμάτης, Ι., Αλ Σααγιάχ, Ζ. 1998. «Αγορά Πέλλας 1998: Εργασίες στερέωσης», *ΑΕΜΘ* 12, 327-336.
- Ακαμάτης, Ι. 2001-2002. «Ανασκαφική έρευνα στην Αγορά της Πέλλας το 2000», *Εγνατία* 6, 281-306.
- Ακαμάτης, Ι. 2003α. «Αγορά Πέλλας», στο Τσιομπανούδη, Ε. (επιμ.), *Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου. Από τα προϊστορικά μέχρι τα νεότερα χρόνια. Ιστορία-Αρχαιολογία-Τέχνη στο νομό Πέλλας. Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας 15-16 Ιουνίου 2002*. Θεσσαλονίκη, 39-61.
- Ακαμάτης, Ι. 2003β. «Η Αγορά της Πέλλας», στο Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., Ακαμάτης, Ι. (επιμ.), *Πέλλα και η περιοχή της*. Θεσσαλονίκη, 41-51.
- Ακαμάτης, Ι. 2006α. «Πανεπιστημιακή ανασκαφή αγοράς Πέλλας 2006», *ΑΕΜΘ* 20, 615-626.
- Ακαμάτης, Ι. 2006β. «Πανεπιστημιακή ανασκαφή αγοράς Πέλλας. Ανασκαφικές περίοδοι 2002-2004», *Εγνατία* 10, 239-270.
- Ακαμάτης, Ι.Μ. 2011. «Εκ του κεραμικού της Πέλλας. Το κλειστό σύνολο του στρώματος καταστροφής και η χρονολόγησή του. Οι χώροι Α και Ι», στο Κώτσου, Ε. (επιμ.), *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005*. Αθήνα, 381-392.
- Ακαμάτης, Ι.Μ. 2015. «Αγορά», στο Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., Ακαμάτης, Ι. (επιμ.), *Συντήρηση-ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Πέλλας και περιοχής της (2002-2015)*. Θεσσαλονίκη, 182-187.

- Ακαμάτης, Ν. 2015. «Ταφικό σύνολο της εποχής του Περδίκκα Γ΄ (365-359 π.Χ.) από το ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας», *Νομισματικά Χρονικά* 33, 15-37.
- Ακαμάτης, Ν. 2013-2014. «Μια οικία των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από την Πέλλα», *Μακεδονικά* 40, 1-35.
- Ακαμάτης, Ν. 2014-2015. «Ο θησαυρός Πέλλα/1996. Συνεισφορά στη μελέτη της νομισματοκοπίας των πόλεων της Πέλλας, της Θεσσαλονίκης και της Αμφίπολης», *ΑΔ* 69-70, Α΄ Μελέτες, 561-596.
- Γκατζόλης, Χ. 2010. *Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία (5ος-1ος αι. π.Χ.)* (Διδακτορική Διατριβή, Α.Π.Θ.). Θεσσαλονίκη.
- Δρούγου, Σ. 1992. *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 128). Αθήνα.
- Δρούγου, Σ., Τουράτσογλου, Ι. 1998². *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 28). Αθήνα.
- Κουρεμπανάς, Θ. 2010. «Απόδοση χάλκινων νομισμάτων στον Φίλιππο ΣΤ΄», *Νομισματικά Χρονικά* 28, 5-14.
- Κουρεμπανάς, Θ. 2016. *Τα ελληνιστικά νομίσματα της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1993. «Νέο εργαστήριο κεραμικής και κοροπλαστικής στην Πέλλα», *ΑΕΜΘ* 7, 171-182.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1994. *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 53). Αθήνα.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1996. «Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 10Α, 93-104.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 2000. *Το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*. Θεσσαλονίκη.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., Ακαμάτης, Ν. 2007. «Το δημόσιο λουτρό της Πέλλας. Ανασκαφική περίοδος 2007», *ΑΕΜΘ* 21, 99-108.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., Ακαμάτης, Ν. 2014. *Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφικές περίοδοι 1991-2007*. Θεσσαλονίκη.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 2014. «Εργαστηριακές εγκαταστάσεις κεραμικής παραγωγής στην Πέλλα», στο Βαλαβάνης, Π., Μανακίδου, Ε. (επιμ.), *Έγραψεν και Εποίησεν. Μελέτες κεραμικής και εικονογραφίας προς τιμήν του καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου*. Θεσσαλονίκη, 438-442.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., Ακαμάτης, Ι. 2017. «Τα κοροπλαστικά εργαστήρια της Πέλλας», στο Αδάμ-Βελένη, Π., κ.ά. (επιμ.), *Ειδώλιο. Ένας μικρόκοσμος από πηλό. Κατάλογος έκθεσης 3.4.2017-30.4.2018*. Θεσσαλονίκη, 113-115.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., Ακαμάτης, Ι. 2020. «Παραγωγικά κέντρα κεραμικής της ελληνιστικής εποχής στη Μακεδονία. Συμβολή στη μελέτη της κεραμικής παραγωγής της Πέλλας», στο Δρούγου, Σ. (επιμ.), *Κεραμεία*,

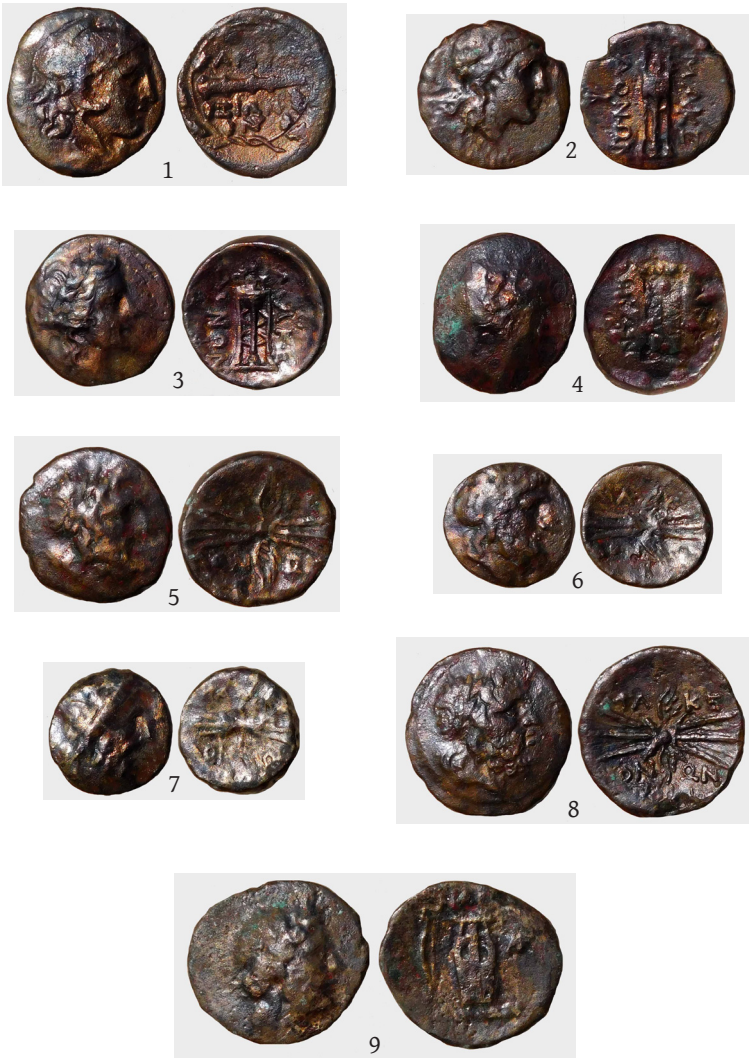
- τεχνίτες και εργαστήρια. *1^η Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*. Αθήνα, 50-99.
- Μπουλακάκης, Γ. 2000. *Θησαυροί χάλκινων νομισμάτων και επισκόπηση των νομισματικών ευρημάτων στην αρχαία Αιανή* (Μεταπτυχιακή εργασία, Α.Π.Θ.). Θεσσαλονίκη.
- Οικονόμος, Γ. 1918. «Νομίσματα του βασιλέως Κασσάνδρου. Το χαλκούν κόμμα», *ΑΔ* 4, 1-29.
- Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Δ. 1971. *Πέλλα Ι. Ιστορική επισκόπησης και μαρτυρίες* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 70), Αθήνα.
- Πούλιος, Β. 2001. «Συμβολή στη μελέτη της χάλκινης νομισματοκοπίας των Αντιγονιδών από τον Αντίγονο Γονατά έως τους πρώτους χρόνους του Φιλίππου Ε΄», *ΑΔ* 56, Α΄ Μελέτες, 237-296.
- Τουράτσογλου, Ι. 1993. *Η νομισματική κυκλοφορία στην αρχαία Μακεδονία (200 π.Χ.-268/286 μ.Χ.). Η μαρτυρία των «θησαυρών»* (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 1). Αθήνα.
- Τουράτσογλου, Ι. 2013. «Ο θησαυρός της Πέλλας/1992 και το τέλος των Αντιπατριδών», στο Michaelides, D. (επιμ.), *Epigraphy, Numismatics, Prosopography and History of Ancient Cyprus, Papers in Honour of Ino Nicolaou*. Ουψάλα, 45-52.
- Τσιάφης, Δ. 2017. *Ιερά και λατρείες της Κάτω Μακεδονίας (Περία, Βοττιαία, Αλμωπία)*, (Διδακτορική Διατριβή, Α.Π.Θ.). Θεσσαλονίκη.
- Χατζηνικολάου, Κ. 2011. *Οι λατρείες των θεών και των ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα* (Ελίμεια, Εορδαία, Ορεστίδα, Λυγκηστίδα). Θεσσαλονίκη.
- Χρυσοστόμου, Π. 1993. «Θησαυρός πρώιμων μακεδονικών νομισμάτων από την Πέλλα», *Αρχαία Μακεδονία V. Ανακοινώσεις κατά το πέμπτο διεθνές συμπόσιο. Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989*. (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 240). Θεσσαλονίκη, 621-644.
- Χρυσοστόμου, Π. 1996. «Η λατρεία του Διός ως καιρικού θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία», *ΑΔ* 44-46 (1989-1991), Α΄ Μελέτες, 21-72.
- Χρυσοστόμου, Α. 1996-1997. «Στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής λατρείας από την Πέλλα των ελληνιστικών χρόνων. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γεωργίου Παππά», *ΑΔ* 51-52, Α΄ Μελέτες, 197-230.
- Akamatis, I.M. 2009. «The Pella Archaeological Site Development Project and the Latest Archaeological Findings», στο Einicke, R. κ.ά. (επιμ.), *Zurück zum Gegenstand. Festschrift für Andreas E. Furtwängler*. Langenweißbach, 521-529.

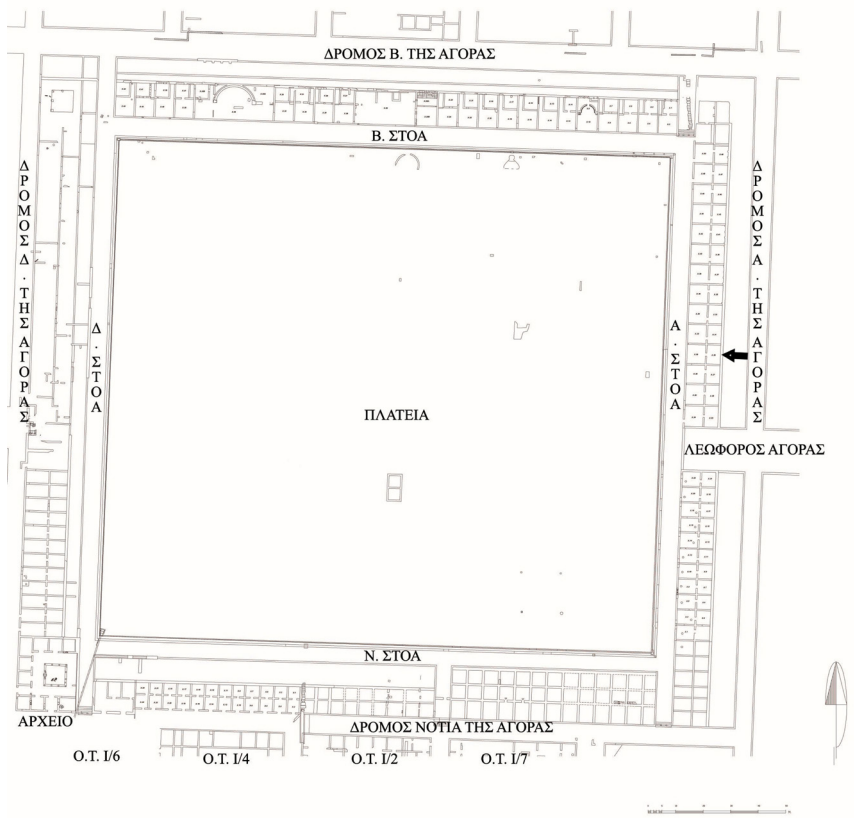
- Akamatis, I. 2012. «L'Agora de Pella», στο Chankowski, V., Karvonis, P. (επιμ.), *Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marches antiques. Actes du colloque d'Athènes, 16-19 Juin 2009* (Scripta Antiqua 42). Παρίσι, 49-59.
- Akamatis, N. 2016. «Numismatic Circulation in the Macedonian Kingdom. The Case of Pella», στο Grandjean, C., Duyrat, Fr. (επιμ.), *Les monnaies de fouille du monde grec (VIe-Ier s. a.C.). Apports, approches et méthodes*. Μπορντώ, 177-201.
- Austin, M. 2006. *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation*. Καίμπριτζ.
- Dahlheim, W. 1977. *Gewalt und Herrschaft. Das provinziiale Herrschaftssystem der römischen Republik*. Βερολίνο, Νέα Υόρκη.
- Daubner, F. 2012. «Götter den Makedonen ausserhalb Makedonien. Eine kurze Bestandsaufnahme», στο Lehmann, G.A., Engster, D., Nuss, A. (επιμ.), *Von der bronzezeitlichen Geschichte zur modernen Antikenrezeption* (Symgramma. Vorträge aus dem Althistorischen Seminar 1). Göttingen, 157-162.
- Daubner, F. 2018. *Makedonien nach den Königen (168 v.Chr.-14 n.Chr.)* (Historia-Einzelschriften 251). Στουτγάρδη.
- Eckstein, A.M. 2010. «Macedonia and Rome, 221-146 BC», στο Roisman, J., Worthington, I. (επιμ.), *A Companion to Ancient Macedonia*. West Sussex, 225-250.
- Gaebler, H. 1897. «Zur Münzkunde Makedoniens. I & II (I. Die autonome Münzprägung der Makedonen, Amphaxier und Botteaten / II. Die Münzen der Derronen)», *ZfN* 20, 169-192.
- Gaebler, H. 1902. «Zur Münzkunde Makedoniens. III: Makedonien im Aufstand unter Andriskos / Makedonien als römische Provinz», *ZfN* 23, 141-189.
- Gaebler, H. 1906. *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. III.1. Makedonia und Paionia. Die makedonischen Landesmünzen (mit Einschluss Amphaxitis und Bottiaia), das Provinzialgeld (nebst Beroia) und münzähnliche Gepräge makedonischen Ursprungs*. Βερολίνο.
- Gaebler, H. 1935. *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. III.2. Makedonia und Paionia*. Βερολίνο.
- Gruen, E.S. 1984. *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. Vol. II. Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες.
- Hoover, O.D. 2016. *Handbook of Coins of Macedon and its Neighbors. Part I: Macedon, Illyria, and Epeiros, Sixth to First Centuries BC*. Λονδίνο.
- Howland, R.H. 1958. *The Athenian Agora. IV. Greek Lamps and their Survivals*. Princeton, New Jersey.

- Iliadou, P. 1998. *Herakles in Makedonien* (Antiquitates. Archäologische Forschungsergebnisse 16). Αμβούργο.
- Josifovski, P. 1994. «A Find of Late Hellenistic Coins from Bašino Selo», *MNJ* 1, 57-62.
- Koukouli-Chrysanthaki, Ch. 2011. «Amphipolis», στο Lane-Fox, R. (επιμ.), *Brill's Companion to Ancient Macedon. Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC-300 AD*. Λάιντεν, Βοστώνη, 409-436.
- Kourempanas, T. 2009. «The Chronology of the Hellenistic Coins of Thessaloniki, Pella and Amphipolis», στο Holmes, N. (επιμ.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress*, Γλασκώβη, 251-255.
- Kourempanas, T. 2011. «Les monnayages de bronze en Macédoine après la fin de la monarchie», στο Faucher, T., Marcellesi, M.-C., Picard, O. (επιμ.), *Nomisma. La circulation monétaire dans le monde grec antique. Actes du colloque international, Athènes, 14-17 Avril 2010* (BCH Suppl. 53). Αθήνα, 199-211.
- Kremydi, S. 2018. «“Autonomous” Coinages under the Late Antigonids (Μελετήματα 79). Αθήνα.
- Kroll, J.H. 1993. *The Greek Coins. The Athenian Agora XXVI*. Πρίνστον.
- Le Bohec-Bouhet, S. 2002. «The Kings of Macedon and the Cult of Zeus in the Hellenistic Period», στο Ogden, D. (επιμ.), *The Hellenistic World. New Perspectives*. Λονδίνο, 41-57.
- MacKay, A. 1968. «Bronze Coinage in Macedonia, 168-166 B.C.», *ANSMN* 14, 5-13.
- Mamroth, A. 1935. «Die Bronzemünzen des Königs Philippos V. von Makedonien», *ZfN* 42, 219-251.
- Mari, M. 2013. «Culti e identità (mutanti) di una polis greca: il caso di Anfipoli», στο Palma, M., Vismara, C. (επιμ.), *Per Gabriella: Studi in ricordo di Gabriella Braga*. Κασσίνο, 1169-1225.
- Mørholm, O. 1991. *Early Hellenistic Coinage. From the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-188 B.C.)*. Καίμπριτζ.
- Nicolet, Cl. (επιμ.). 1978. *Rome et la conquête du monde méditerranéen (264-27 avant J.-C.)*. Tome II. *Genèse d'un empire*. Παρίσι.
- Panagopoulou, K. 2019. «Between Federal and Ethnic: The Koinon Makedonōn and the Makedones Revisited», στο Beck, H., Buraselis, K., McAuley, A. (επιμ.), *Ethnos and Koinon. Studies in Ancient Greek Ethnicity and Federalism*. Στουτγάρδη.
- Price, M.J. 1991. *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. A British Museum Catalogue*. Ζυρίχη, Λονδίνο.
- Psoma, S. 1998. «Le nombre de chalques dans l'obole dans le monde grec», *RN* 153, 19-29.

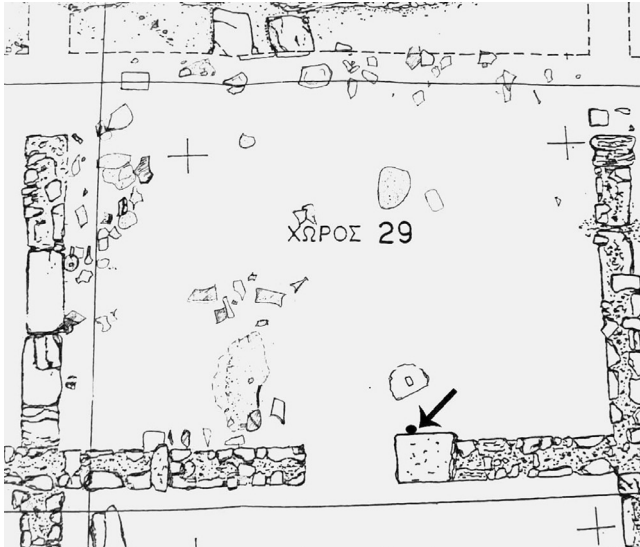
- Scheibler, I. 1976. *Kerameikos*. Vol: XI. *Griechische Lampen*. Βερολίνο.
- Seldarov, N. 1996. «Hellenistic Coin Hoard from Isar-Marvinci», *MNJ* 2, 41-53.
- Seldarov, N. 1999. «A Hoard of Coins of the Macedonian King Philip V», *MNJ* 3, 29-34.
- Shipley, G. 2012. *Ο ελληνικός κόσμος μετά τον Αλέξανδρο (323-30 π.Χ.)*, μτφ. Μ. Ζαχαριάδου. Αθήνα.
- Touratsoglou, I. 1987. «Macedonia», στο Burnett, A.M., Crawford, M.H. (επιμ.), *The Coinage of the Roman World in the Late Republic: Proceedings of a colloquium held at the British Museum in September 1985* (BAR 326). Λονδίνο, 53-72.
- Voutiras, M. 2006. «Le culte de Zeus en Macédoine avant la conquête romaine», στο Guimier-Sorbets, A.-M., Hatzopoulos, M.B., Morizot, Y. (επιμ.), *Rois, cités, nécropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine. Actes des colloques de Nanterre (Décembre 2002) et d'Athènes (Janvier 2004)* (Μελετήματα 45). Αθήνα, 333-346.
- Will, E. 1967. *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.)*. Tome II. Νανσύ.

Εικ. 1. Χάλκινο νόμισμα Αμφαξίων, Μουσείο Πέλλας, αρ. ευρ. 11/155α·
εικ. 2-4. Χάλκινα νομίσματα Μακεδόνων Αμφαξίων, Μουσείο Πέλλας,
αρ. ευρ. 11/155ζ-θ· εικ. 5-8. Χάλκινα νομίσματα Μακεδόνων Βοττα-
τών, Μουσείο Πέλλας, αρ. ευρ. 11/155γ-στ· εικ. 9. Χάλκινο νόμισμα Μα-
κεδόνων, Μουσείο Πέλλας, αρ. ευρ. 11/155β.

Εικ. 10. Κάτοψη της Αγοράς της Πέλλας. Σημειώνεται η θέση του χώρου 29.
Αρχείο Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Αγοράς Πέλλας, Α.Π.Θ.

Εικ. 11. Ο χώρος 29 της ανατολικής πτέρυγας της Αγοράς της Πέλλας. Σημειώνεται η θέση εύρεσης του «θησαυρού». Αρχείο Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Αγοράς Πέλλας, Α.Π.Θ.

Εικ. 12. Μελαμβαφής κεραμική χώρου 29. Φωτογράφιση: Ν. Ακαμάτης.

Εικ. 13. Τμήμα μυροδοχείου. Φωτογράφιση: Ν. Ακαμάτης.

Εικ. 14. Ερυθροβαφής λύχνος.
Φωτογράφιση: Ν. Ακαμάτης.

Εικ. 15. Ερυθροβαφής λύχνος.
Φωτογράφιση: Ν. Ακαμάτης.